

Tadeusz Kowalik és a tőkefelhalmozás

2012. július 30-án varsói otthonában elhunyt Tadeusz Kowalik, a lengyel politikai gazdaságtan doyenje. Kowalikot a leginkább úgy ismerjük, mint a nagy lengyel közgazdász, Michał Kalecki (1899–1970) utolsó munkatársát, vagy mint a Szolidaritás szakszervezeti mozgalom tanácsadóját, amikor az az 1980-as években kulcsszerepet játszott a kommunista kormányzat bukásában, illetve utóbb mint a rákövetkező kapitalizmus kérelhetetlen kritikusát. Egyaránt bírálta a keynesiánus forradalom általánosan elfogadott téziseit, és a lengyel kommunisták képtelenségét arra, hogy saját forradalmi múltjukkal zöld ágra vergődve megtalálják helyüket egy modern világban. A keynesiánus forradalommal kapcsolatos nézeteinek középpontjában az állt, ahogy Rosa Luxemburnak *A tőkefelhalmozásban* leírt elemzését értelmezte.

Kowalik 1926. november 19-én született a Lublin melletti Kajetanówka faluban, Kelet-Lengyelországban, amely hagyományosan az ország legszegényebb, legelmaradottabb része. 1951-ben kiemelkedő eredménnyel fejezte be a jogi alapképzést a Varsói Egyetemen, és Oskar Lange témavezetésével kezdett közgazdasági doktori tanulmányokat, amelyeket 1958-ban fejezett be. Addigra már a *Życie Gospodarcze* (Gazdasági élet) című hetilap szerkesztője volt, amelynek hasábjain a túlcentralizált állami gazdasági rendszer reformját szorgalmazta. Ezt az állását csupán két évig tarthatta meg, mivel elbocsátották, mikor a kormányzó párt elkezdte felszámolni a reformról szóló diskurzust. Mindazonáltal témavezetője támogatásával a pártkáderek képzésére szolgáló társadalomtudományi egyetemen a politikai gazdaságtan előadójaként is fenntartotta álláspontját, és megkezdte a kutatómunkát a habilitációjához, amely a második szintű tudományos lépcsőfok volt a lengyel tudósok számára.

Mikor az 1960-as évek elején első ízben Nagy-Britanniába látogatott, Kowalik az akkoriban divatosnak számító konvergenciaelmélet híve volt – vagyis hogy mind a kommunista, mind pedig a kapitalista világ fokozatosan a demokrácia által modulált jóléti technokráciává alakul. A demokratikus Nyugat a keynesiánus gazdaságpolitika következtében kifejlődő jóléti államként szocialistábbá válik, hiszen annak alapelemei közé tartozik a gazdaság kulcsszektorai fölötti állami ellenőrzés, amely igen magas szintű foglalkoztatást és nagyobb egyenlőséget biztosít. A kommunizmusban a teljes foglalkoztatottság és a társadalmi egyen-

lőség már megvalósult, és a szovjet szputnyik 1957-es pályára állítása világosan megmutatta a technológiai kapacitást. Kowalik azt állította, hogy az 1956-os magyarországi felkelés leverése ellenére azok a politikai reformok, amelyek ugyanabban az évben, Hruscsovnak a Szovjet Kommunista Párt XX. kongresszusán tartott beszédét követően indultak be a kommunista blokkban, a lassú, de elkerülhetetlen demokratizálódás bizonyítékai voltak. Londonban Kowalik találkozott Isaac Deutscherrel, a híres marxista történésszel, aki még a háború előtt Lengyelország Kommunista Pártjának (LKP) tagja volt. A pártot 1938-ban feloszlatták, és vezérkarát Sztálin kivégeztette.

Mikor Lange 1965 októberében meghalt, Kowalik már Kaleckivel együtt dolgozva bírálta a kormány gazdaságpolitikájának fiaszkóit, de munkatársa volt a filozófus Leszek Kofakowski és a közgazdász Włodzimierz Brusnak is, akik a pártban betöltött pozícióikat kihasználva igyekeztek védelmezni a párttag és párton kívül másként gondolkodókat. A kormányzat gazdasági stratégiájának megghiúsulásával a fogyasztói javak áruhiánya 1967 végén egy újabb „húsváságban” tetőzött. A párt irányítói a zsidókat és a „revizionistákat” tették meg bűnbaknak, és Kowalikot kizárták. Deutcherrel történt találkozáját olyan ideológiai torzulásnak állították be, amelynek elejét kell venni, bár az LKP-t 1956-ban formálisan rehabilitálták. Mindazonáltal Kowalik megtarthatta helyét a Lengyel Tudományos Akadémiában. A következő két évtized során legtöbb munkája olyan hozzá közel álló kollégái neve alatt jelent meg, akiket nem sújtott publikálási tilalom; a leghíresebb közülük a legidősebb és legtekintélyesebb lengyel közgazdász, Edward Lipiński volt, akitől Kalecki 1920-ban első állását kapta. Kalecki 1970-ben bekövetkezett halála után Kowalik még azt is magára vállalta, hogy lektorálja a Jerzy Osiatyński által szerkesztett *Kalecki összegyűjtött művei* című kötetet.

1968 után Kowalik aktív szerepet játszott a nem hivatalos, más-ként gondolkodó körök egyetemi vitáiban. Az 1970-es évek végének bércsökkenései újabb sztrájkhullámot eredményeztek, amely a Szolidaritás szakszervezet megalakításához vezetett. 1980-ban Kowalik Gdańskba utazott, hogy segítse a munkásokat a lengyel kormánnyal folytatott tárgyalások során. Ennek eredménye azoknak az alapelveknek a megfogalmazása lett, amelyek ma az Európai Szakszervezeti Szövetség brüsszeli székházának egy falát díszítik: teljes foglalkoztatottság, a szerveződés szabadsága, a sztrájkra való jog, az egyenlő bérek, a társadalmi gondoskodás és az irányításba való beleszólás joga valamennyi munkás számára.

Miután a hatalom 1981 végén erővel elnyomta a Szolidaritást, Kowalik igen termékeny szerkesztői és szerzői munkát végzett a földalatti sajtóban, ahol a szakszervezet és a demokratikus szindikalizmus alapelveit védelmezte. Itt Kowalik azokból a politikai programokból és kritikákból merített, amelyekben az 1920-as és 1930-as évek nem

kommunista lengyel marxistái, köztük mentora, Lange a szovjet ipar felépítését elemezték. Ezek voltak annak a reformszocializmusnak az alapelvei is, amelyet Kowalik az 1950-es évek óta vallott.

A keynesiánus politikai gazdaságtan revíziója

Kowalik politikai gazdaságtani nézeteit politikai aktivizmusa inspirálta. A fiatalkorában megtapasztalt nyomor és a Lengyelországot megszálló nácikkal szembeni ellenállás radikalizálta, és ezek vitték 1948-ban a pártba. Közgazdasági nézeteire kezdetben Lange volt nagy hatással, aki arra bátorította, hogy olvassa Marxot, de vegye komolyan az összes közgazdasági iskolát. Kowalik örökölt valamennyit Lange jellegzetes Marx-olvasatából, amely szerint az összes irányzat, ideértve a neoklasszikus közgazdaságtant is, valamilyen mértékben a szocialista ügy szolgálatába állítható. Lange szemében a „burzsoá” gazdaságtan csupán abban különbözött a szocialistától, hogy nem vette figyelembe a gazdaság valamennyi „objektív” törvényszerűségét, és így nem döbönt rá ezen törvényszerűségek szocialista potenciáljára.¹ Kowalik és Lange a gazdasági analízis egy olyan nyílt és nem dogmatikus felfogásában osztoztak, amely lehetővé tette számukra, hogy mindenféle irányzatú közgazdással együtt tudjanak működni, és elismerjék őket.

De amíg Lange hatással volt Kowalik politikai-gazdasági elképzeléseinek stílusára, addig azoknak eredetisége inkább a Kaleckivel való együttműködésből és Rosa Luxemburg tanulmányozásából származott. Éppen a Luxemburg-kutatások voltak azok, amelyek hatására Kowalik radikálisan új módon értelmezte Kalecki elméleteit, és ez magát Kaleckit is arra készítette, hogy újragondolja elképzeléseit.

Keynes 1946-os halálát követően Joan Robinson arra oktatta a Cambridge-i Egyetem közgazdász hallgatóit, hogy Kalecki nem csupán előrevetítette Keynes koncepcióját 1933-as tanulmányaiban, amelyek a konjunktúrát, illetve a bérek és a foglalkoztatás kérdéseit elemezték, de egyenesen azt állította, hogy Kalecki még magánál Keynesnél is „következetesebb” keynesiánus volt.² Ez arra készítette a marxisták zömét (néhány olyan figyelemre méltó kivétellel, mint a Cambridge-i Maurice Dobb vagy Paul Sweezy az USA-ban) és általában az 1970-es évektől kialakuló posztkeynesiánus közgazdasági iskola követőit, hogy Kaleckit afféle baloldali keynesiánusnak tekintsék – olyasvalakinek, aki alapvetően keynesiánus elveket vall abban a tekintetben, hogy a fiskális politikának egy magas szintű aggregált keresletet kell fenntartania, hiszen ez biztosíthatja a teljes foglalkoztatottságot, ami a szocializmus mellett szolgáltatót érveket.³ Kowalik kulcsszerepet játszott abban, hogy megkérdőjelezzék Kalecki baloldali keynesiánusként rögzült besorolását.

Az 1960-as évek elején Kowalik felkérést kapott, hogy működjön közre a köszöntő kötet életrajzi részének megírásában, amit Kalecki 65. születésnapjára szántak 1964-ben.⁴ Erre készülve Kowalik egy interjúsorozatot készített Kaleckivel a munkásságáról és a gondolatairól. Ezekben kitértek Kalecki legfontosabb publikációira, a Keynesssel folytatott vitákra *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete* 1936-os megjelenését követően, valamint az olyan cambridge-i tanítványaival folytatott beszélgetésekre, mint Robinson. Ám ennél is fontosabb volt, hogy Kowalik visszavitte Kaleckit a lengyel radikális szocialisták 1920-as és 1930-as években folytatott vitáihoz, amelyek a kapitalizmus instabilitása, a tömeges munkanélküliség és a gazdasági válság problémái körül folytak. Ezeknek a vitáknak – jöllehet, *in absentia* – az osztrák Rudolf Hilferding, a lengyel Rosa Luxemburg és az orosz Mihail Tugan-Baranovszkij voltak a központi figurái. Kalecki jórészt csak megfigyelőként vett részt, levonta azokat a következtetéseket, amelyek teoretikai fejlődéséhez szükségesek voltak, és nem igazán kapcsolódott be a marxisták szisztematikus rendszerkritikájába és -értelmezésébe.

A Kowaliknak adott interjúkat követően Kalecki ismét elővette ezeket a szerzőket, és arról írt tanulmányt, hogy hogyan látja Luxemburg és Tugan-Baranovszkij nézeteit, akik mindketten kulcsfontosságúnak tekintették az aggregált kereslet kérdését a kapitalizmusban.⁵ Mindazonáltal az aggregált kereslet nem csupán abban keynesiánus értelmében volt fontos, hogy közvetlen módon meghatározta a foglalkoztatottság szintjét. A kereslet alapvető funkciója egy kapitalista gazdaságban, hogy lehetővé teszi a kapitalisták számára a profit realizálását. Az aggregált kereslet kérdése ebben az összefüggésben bukkan fel Tugan-Baranovszkinál és Rosa Luxemburnál. Kalecki úgy látta, hogy mindkettőjüknek igaza volt, mikor a profit realizálásának nehézségeit a kapitalizmus centrális problémájaként értelmezték. De abban tévedtek, hogy ez a nehézség a gyakorlatban legyőzhető akár a külső piacok (Luxemburg), akár a nagyobb tőkeintenzitású termelés felé való elmozdulás segítségével (Tugan-Baranovszkij).

Kowalik és Kalecki 1968 után visszatértek ezekhez a tézisekhez, mikor az antiszemita és antirevizionista tisztogatások miatt mindketten „kegyvesztettek” lettek. Ennek eredménye egy közös tanulmány lett, az *Observations on the Crucial Reform*, amely azon igyekezett, hogy értelmet adjon a keynesiánus forradalomnak a gazdaságpolitikában, azon korai marxista viták keretein belül, hogy vajon a szabadpiaci kapitalizmus képes-e fenntartani a teljes foglalkoztatottságot anélkül, hogy fasizmusra vagy háborúra kényszerülne.⁶ A tanulmány Olaszországban jelent meg, ahogy a lengyelországi hatalom engedni kényszerült a munkássztrájkoknak, amelyek végül kierőszakolták a kormány megváltoztatását is – de nem rehabilitálták az 1968-as tisztogatások elszenvedőit. A tanulmány megjelenésekor Kalecki már halott volt, és

Kowalik nem publikálhatott saját neve alatt. Mindazonáltal Lange gyűjteményes kötetének szerkesztőjeként megtarthatta állását a Lengyel Tudományos Akadémiában. Az Akadémia meglehetősen autonómiát élvezett a kommunista hatalom által ellenőrzött intézmények között, és a Lange-projektet mind nemzeti, mind nemzetközi szempontból kiemelkedő fontosságúnak tekintették.

Rosa Luxemburg politikai gazdaságtana

A kevés eset egyike, mikor Kowalik mégis saját neve alatt publikálhatott, *Róza Luksemburg Teoria Akumulacji i Imperializmu* (Rosa Luxemburg. A felhalmozás és az imperializmus elmélete) című könyvének kiadása volt 1971-ben.⁷ Ez volt Kowalik mesterműve. Megpróbálta benne a XX. század első felének politikai gazdaságát rekonstruálni, akárcsak Karl Marx, aki ezt a – soha be nem fejezett – feladatot tűzte ki maga elé a XIX. század politikai gazdaságtanával kapcsolatban.

Hogy megértsük Kowalik eredményeinek valódi jelentőségét, figyelembe kell vennünk azokat a körülményeket, amelyek között a könyv megszületett, illetve – akárcsak Marx esetében – a korszak politikai gazdaságtanát is. A könyv mögött természetesen olyan szellemi háttér áll, amely Marxig nyúlik vissza. Ám azok a politikai viszonyok, amelyek Kowalik politikai gazdaságtanának különös jelentőséget adnak, 1938-ból erednek, mikor a Kommunista Internacionálé feloszlatta Lengyelország Kommunista Pártját azzal a váddal, hogy a párt túlzottan Luxemburg és Lev Trockij hatása alá került. Ezt követően az LKP azon vezetőit, akik Moszkvában éltek, vagy a Komintern utasításainak megfelelően oda utaztak, vád alá helyezték is kivégezték. Az események brutalitását érzékletesen leírja Natalia Gaşiorowska Maria Koszutskáról, az egyik 1939-ben kivégzett LKP-vezetőről szóló életrajzában.⁸

1956-ban, Hruscsovnak a XX. kongresszuson tartott híres beszédét követően, amelyben megbélyegezte Sztálin bűntetteit, a LKP-t és annak vezetőit posztumusz rehabilitálták. Ahogy az autoriter uralom kritikája egyre általánosabbá vált, az egyre nyíltabb közbeszédben immár nem csupán a szocializmussal, de a kapitalizmussal kapcsolatban is megjelenhettek az alternatív koncepciók. Ugyanebben az évben jelent meg első ízben lengyelül Keynes *Általános elmélete*, amelyet részben Kalecki fordított. Ezt hamarosan egyéb kulcsfontosságú munkák lengyel nyelvű kiadása is követte, köztük a neoklasszikus közgazdaságot művelő Paul Samuelson értekezései; az olyan baloldali közgazdászok írásai, mint Dobb és Robinson; majd 1957-ben az a könyv, amely műnációt szolgáltatott Kowalik számára a tőkefelhalmozással kapcsolatos marxista viták értelmezésében: Sweezynek a *The Theory of Capitalist Development* (A kapitalista fejlődés elmélete) című munkája.

1963-ban megjelent Rosa Luxemburg *A tőkefelhalmozás* című művének első háború utáni lengyel kiadása.⁹ Kowalik ugyanebben az évben fejezte be habilitációs téziseit, amelyek témája: *Róza Luksemburg. Teoria Akumulacji i Imperializm* (Rosa Luxemburg. A felhalmozás és az imperializmus elmélete). Ez egyfajta kalauz volt Luxemburg nagy művéhez, amelyet szembeállított azoknak a vitáknak az érveivel, amelyet a leginkább Tugan-Baranovszkijra támaszkodó narodnyikok és a legális marxisták folytattak a kapitalizmus jövőbeni lehetőségeiről. Könyvének írása közben Kowalik meghökkentő eredetiséggel elemezte a XX. század első felétől a század közepéig regnáló politikai gazdaságtani irányzatok kulcsfiguráit. Nem csupán e politikai gazdaságtan struktúráját tette világosabbá, de mindezt a Luxemburg-féle tőkefelhalmozás-elemzés központi kérdései köré szervezte.

Kowalik elemzésének kiindulópontja az orosz narodnyikok véleménye volt, akik azt fejtegették, hogy a kapitalizmus miért nem tudott rendesen kifejlődni Oroszországban – véleményük szerint ennek oka az volt, hogy az ország a XIX. század végén csak korlátozott piacokat kínált. Ez vezetett Tugan-Baranovszkij híres válaszához, amelyben azzal cáfolja az alulfogyasztással operáló érvelést, hogy a kapitalizmus a termelés érdekében akár a fogyasztói igényektől függetlenül is folytathatja a gépek gyártását. Tugan-Baranovszkij elemzésének kulcsponja az a megfigyelés volt, hogy a kapitalizmus képes stabilizálni magát, túlélteni a fogyasztás korlátain azáltal, hogy több termelőeszközt termel.¹⁰

E vitáktól inspirálva Kowalik Rosa Luxemburgról szóló nagy munkája a XX. századi politikai gazdaságtan gyökereit Marxnak *A tőke* második kötetében a kapitalista újratermelésről lefektetett sémáira vezette vissza. Marxnak a Say-dogmával szembeni kritikája egyértelműen azon alapul, hogy egy stabil és válságmentes környezetben a kapitalista bővített újratermelés egyszerűen nem lenne lehetséges. A külső piacok problémája így megnyitja a kaput a keynesi–kalecki politikai gazdaságtan előtt, amely a keresletélénkítés és az állam, mint külső piac kérdései köré szerveződik.

Sweezy Luxemburg-olvasata

Hogy megvédje Luxemburg nagyívű metodológiai koncepcióját az ellene csatasorba állított kritikáktól, Kowalik azzal érvelt, hogy Luxemburgot általában félreértelmezték. Mások, így Nyikolaj Buharin, Fritz Sternberg, Henryk Grossman és Paul Fröchlich mellett Sweezyt is felsorolja a luxemburgi elméletet különféleképpen magyarázók között. Amint Kowalik rámutatott, „ha összehasonlítjuk *A tőkefelhalmozás* interpretációit, amit ezeknek a szerzőknek a publikációiban olvashatunk, akkor azt fogjuk látni, hogy nincs még egy munka az egész közgazdasági irodalomban, amelyet ennyiféleképpen interpretáltak

volna, nem részleteit vagy hangsúlyait, hanem a szerző alapvető téziséét tekintve”.¹¹

Könyvében, illetve a Kaleckiről írott korábbi életrajzi esszéjében ahhoz a Luxemburg-értelmezéshez ragaszkodik, amelyet Kalecki fejtett ki *Essays in the Theory of Economic Fluctuations* (Tanulmányok a gazdaság hullámzásának elméletéről) című könyvében, amely a II. világháború előestéjén jelent meg. Ebben Kalecki úgy vélekedett, hogy Luxemburg „elmélete nem fogadható el teljességében, de annak szükségessége, hogy a »megtakarítások hiányát« hazai beruházásokkal vagy exporttal kell áthidalni, nála világosabb, mint Mr. Keynes *Általános elméletének* megjelenése előtt bárki másnál.”¹²

Kowalik egy egész sor szerzővel ütköztette Kalecki interpretációját, akik mind azzal érveltek, hogy Luxemburg elmélete az „alulfogyasztási” elméletek nagy családjába tartozik – egy olyan nézetrendszerhez, amely szerint a kapitalista fejlődést részben a fogyasztás elégtelen volta korlátozza, amelyet az okoz, hogy a kapitalista rendszer nem képes elegendő mértékben fokozni a munkások fogyasztását ahhoz, hogy elérhesse a teljes foglalkoztatottságot és a termelő tőke teljes kihasználtságát.¹³ A luxemburgi elmélet extrém módon alulfogyasztási interpretációját Lange adta 1938-ban, aki szerint „igen kevés alulfogyasztás-elméletet valló állította, hogy bármiféle megtakarítás visszafogja a beruházásokat. Azok közül, akik mégis ezt vallották, Rosa Luxemburg volt a legfontosabb.”¹⁴ Sweezy is ezen az úton haladt, már értelmezését jobban argumentálta *The Theory of Capitalist Development* (A kapitalista fejlődés elmélete) című könyvében, ahol Luxemburgot „az alulfogyasztást vallók királynőjének” nevezte – és ezt bóknak szánta.¹⁵ Sweezy azért tartotta helyénvalónak ezt a címet, mert Luxemburg elutasította Tugan-Baranovszkij azon állítását, hogy a kapitalizmus bármiféle keresletkorlátozás nélkül expandálhat mindaddig, amíg a kapitalisták a nemzeti bevétel egyre növekvő hányadát befektetik. Amint azt Luxemburg megállapította: „Ez utóbbi, tehát az a nézet, amely szerint a termelési eszközök termelése független a fogyasztástól, természetesen Tugan-Baranovszkij közgazdaságtani délibábja.”¹⁶

Kowalik szerint ahhoz, hogy Lange extrém alulfogyasztás-teoretikusnak értelmezze Luxemburgot, annak analizisét egyfajta „egyszerű újratermelésre” kellett redukálnia – egy olyan kapitalista gazdaságot feltételezve, ahol a törzstőke nem változik, és minden beruházás csupán pótlásként jelenik meg, vagyis nincs növekedés. Csupán ilyen körülmények között lehetne igaz, hogy „bármiféle” megtakarítás fogyasztási válsághoz vezet. Luxemburnak ez a téves értelmezése áll azok mögött a téves vádak mögött, amellyel mind Sweezy, mind pedig Buharin (akit Sweezy is idéz) illették, vagyis hogy elemzése csak akkor állná meg a helyét, ha a fogyasztás állandó lenne – vagyis más szavakkal, az egyszerű újratermelés körülményei között. Sweezy

rámutatott, hogy a felhalmozás/növekedés körülményei között a munkások bármiféle plusz költsége értéktöbbletet képes realizálni, és erről úgy gondolta, hogy kritika Luxemburg nézeteivel szemben.¹⁷

Ezzel szemben Kowalik szerint Luxemburg éppen a kapitalista fejlődés elméletét igyekezett kibontatni, vagyis a „bővített újratermelését”, ezért tévesek azok a kritikák, amelyek munkáját az egyszerű újratermelés kontextusában próbálják értelmezni. Mindazonáltal később Kowalik dicsérte Sweezy értelmezését, mikor Sweezy arról írt: Luxemburg megmutatta, hogy a kapitalista fejlődés soha nem juthat el a végső gazdasági összeomláshoz, mert az osztályharcok és a nemzetközi háborúk még ezt megelőzően forradalmat fognak gerjeszteni. Sweezy itt Luxemburg *Antikritikáját* idézi, amelyben elképzeléseit tisztázza válaszként *A tőkefelhalmozást* támadóknak.¹⁸

Közös munka Michał Kaleckivel

Végül azután, bár rajta kívül szinte senki sem tudott erről, Kowalik nézetei beigazolódtak. Az angolul beszélő világ nem is tudhatott róla, hiszen egy-egy olasz és spanyol kiadást nem számítva, Luxemburgról szóló nagy munkáját nem fordították le idegen nyelvekre. Ő maga pedig, igen szerényen a nagy gondolkodók között, nem említi, hogy tudományosan megvédte Luxemburg elemzését, mikor bevezetőket írt *A tőkefelhalmozás* új angol (a Routledge Classics sorozatban) és lengyel kiadásaihoz.

Maga Sweezy is változtatott nézetein. A válság értelmezése során alakította ki azt a tézisést, amit végül „túlhalmozási teóriának” nevezett – előbb az eredeti érvelését kritizáló Evsey Domarnak szánt válaszként, majd Kalecki közvetett és közvetlen befolyására.¹⁹ A *The Theory of Capitalist Development* volt Sweezy első kísérlete, hogy szisztematikusan leírja a XX. század közepét jellemző kapitalizmus politikai gazdaságtanát. Kalecki igen ismert volt az Egyesült Államokban, mikor az 1940-es évek elején Sweezy a könyvén dolgozott. Ám a *The Theory of Capitalist Development*ben nem esik róla említés, bár a konklúzióban Keynes is megjelenik. Sweezy és Kalecki útjai 1946 végén keresztek egymást, mikor Kalecki New Yorkba költözött, hogy az ENSZ-nek dolgozzon; 1955-ig, mikor Kalecki hazaköltözött Lengyelországba, rendszeresen leültek vitatkozni egymással. Paul Baran is közvetlen kapcsolatban volt Kaleckivel, és a *The Political Economy of Growth* (A növekedés politikai gazdaságtana, 1957) című könyvének elemzéseiben nagymértékben támaszkodott Kalecki felhalmozási elméletére.²⁰

Sweezy nem sokkal annak 1952-es megjelenése után recenziót írt Josef Steindl úttörő jellegű kaleckiánus elemzéséről, a *Maturity and Stagnation in American Capitalism*ről (Érettség és stagnálás az amerikai kapitalizmusban). Steindl az amerikai kapitalizmus egy

olyan leírásával állt elő, amelyben a vállalatok a felelősek azért, hogy a nagymértékű tőkefelhalmozás nem csökkenti az árakat, mikor a gazdaságban a kereslet alacsony szinten áll. Az árak ilyen jellegű redukciója segíthet a reálbéreket befagyasztani. Ehelyett a vállalatok a bérekhez képest magasan tartják az áraikat, és a teljes termelési kapacitásuk alatt dolgoznak. A fel nem használt kapacitások elbátor-talanítják a további beruházásokat, ezért a profit esik, és ez ismét csak a beruházási kedv ellen hat. Steindl így világosan a nem elégséges beruházást jelöli ki az értéktöbblet realizálásának problémái mögött rejlő oknak, sokkal inkább, mint az elégtelen gazdasági fogyasztást. A *Karl Marx és a tőkefelhalmozás* című fejezetben Marxot idézi, aki azt állítja, hogy az alacsony bérekből eredő alacsony fogyasztás a kapitalista gazdaságban sokkal inkább következménye, mint oka az elégtelen beruházásoknak, ellentétben azzal, ahogy azt a szűkebb értelemben vett alulfogyasztási teória állítja. Mikor Marx *A tőke* első kötetében arról ír, hogy mi határozza meg a reálbéreket, egyértelműen úgy foglal állást: „Hogy matematikai kifejezéssel éljünk: a felhalmozás nagysága a független változó, a bérnagyság a függő változó, nem pedig fordítva.”²¹

Sweezy újragondolt elképzelései megjelennek talán legismertebb könyvében, a *Monopoly Capital*ben [Monopolitőke] is, amelyet Paul Barannal közösen írtak. Bár ennek célkitűzése is hasonló Sweezy előző könyvéhez, hogy marxista leírást adjon a kortárs kapitalizmus-ról, de nem esik benne említés sem az alulfogyasztásról, sem pedig Rosa Luxemburgról. Valójában a *Monopoly Capital*ben egyszer van csupán szó a *Tőkefelhalmozás*ról, ez azonban Joan Robinson 1956-os kötete, amely szintén ezt a címet kapta. Sweezy már nem állítja, hogy a munkások fogyasztása befolyásolja az értéktöbblet realizálódását – ehelyett elfogadja Kaleckinek a profitról vallott nézeteit, amely szerint egy zárt, kiegyensúlyozott fiskális helyzetben lévő gazdaságban a realizált profit egyenlő a kapitalisták fogyasztásával és a termelő beruházásokra költött összegekkel. A többlet realizálódásának mikéntje továbbra is megoldatlan marad a kapitalizmus keretei között. De Sweezy és Baran közös munkájában ez a probléma immár nem mint alulfogyasztás, hanem mint elégtelen beruházás vagy tőkefelhalmozás jelenik meg.²² Kowalik Luxemburgról szóló kötete még azelőtt íródott, hogy a *Monopoly Capitalism* 1966 körül lengyelül is megjelent. De mikor publikálta Luxemburg védelmében írott kötetét, Kowaliknak már tudnia kellett arról, hogy Sweezy megváltoztatta álláspontját.

A Kalecki és Kowalik közötti eszmecsere komoly hatással voltak Kalecki Luxemburgról és Tugan-Baranovszkijról írott 1967-es tanulmányára. Amint arról már szó esett, a két közgazdász közösen dolgozott Kalecki utolsó tanulmányán a kapitalizmus „döntő fontosságú reformjáról”, amely a keynesiánus forradalmat a kapitalista újratermelésről folytatott viták kontextusába helyezte.²³ Ebben ezt a

„forradalmat” úgy értelmezték, mint az állami költekezés hatékonyabb alkalmazását, hogy elősegítsék általa a kapitalistáknak az értékőbbséget realizálását.

Kalecki úttörő munkássága a XX. századi makroökonómia terén így vissza-visszatérő téma volt Kowalik nézeteiben, és ez akaratlanul is köteléket teremtett köztük és Sweezy késői nézetei között. Akárcsak Sweezy, Kowalik is úgy értékelte Kalecki konjunktúraelméletét, mint azt a médiumot, amelyen keresztül a keynesiánus ideák a kapitalista újratermelés körül folytatott XIX. század végi vitákhoz kapcsolódnak. Ez a téma felbukkant Kowaliknak a Kaleckiről írott életrajzi esszéjében csakúgy, mint Luxemburgról szóló késői írásaiban.²⁴

Befejezetlen munka

Lange összegyűjtött műveinek utolsó kötete 1986-ban jelent meg. 1990-ben két pótkötet is napvilágot látott; ezek olyan előadásokat tartalmaztak, amelyeket korábban politikai okokból kiszerveztettek a kötetekből.²⁵ A Lange-sorozat, Kaleckivel végzett közös munkája és a Luxemburgról szóló tanulmányai jelentik Kowalik életművének legfontosabb pilléreit. 1989-ben a lengyel kommunista hatalom belenyugodott a demokratikus választásokba, és az ország finánciális függőségét Moszkva helyett Washingtonhoz kötetta. Az alku lengyel oldalát az első nem kommunista kormány pénzügyminisztere, Leszek Balcerowicz prezentálta, aki a veszteséges állami vállalatok megszüntetésével és a helyi és külföldi vállalkozóknak kínált kedvező üzleti lehetőségekkel tarkított „sokkterápiát” vezetett be. Ennek eredménye a munkanélküliség és az infláció katasztrofális nekilödulása volt. A kommunizmus bukása kiábrándítóan hatott Kowalikra, nem csupán a szabadpiaci kapitalizmus felé történt elmozdulás miatt, hanem azért is, mert hőseit, Luxemburgot, Kaleckit és Langét negligálták. Ahogy a Szolidaritás politikai szárnya a lengyel gazdaság feletti külföldi ellenőrzéssel szembeni nacionalista reakcióvá torzult, Kowalik azt hangoztatta, hogy a kapitalizmusnak nem kellene a tömeges munkanélküliség által irányított piacok brutális formáját öltenie, és alkotmányos elkötelezettségeket kellene megfogalmazni a teljes foglalkoztatottság felé. Miután egy egész rakás rövid életű baloldali pártban próbálkozott, végül a baloldali közgazdászok afféle lelkiismeretévé vált, aki a szocialista alternatívák érdekében írt és vitatkozott. Utolsó kötete, a *From Solidarity to Sellout: The Restoration of Capitalism in Poland* (A Szolidaritástól a végkiárusításig: a kapitalizmus restaurációja Lengyelországban) csupán néhány nappal halála előtt jelent meg a Monthly Review Press kiadásában. Legfontosabb művét, a *Róża Luksemburg Teoria Akumulacji i Imperializmu*t lengyelül nemsokára ismét kiadják, de angol fordítása még továbbra is várat magára.

- 1 Oskar Lange: *Political Economy*. Vol. 1. *General Problems*. New York, Macmillan Company, 1963, 327–42. Magyarul Oskar Lange: *Politikai gazdaságtan. I. Általános kérdések*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1965. Másutt Lange úgy vélekedett, hogy a nemzeti jövedelemnek a keynesiánus gazdaságpolitika által megkövetelt elszámolása, illetve „a gazdaságilag alulfejlett országok igyekezete, hogy felszámolják gazdasági lemaradásukat [...] túllép a mai burzsoá gazdaságtan határain, amely főként csak a piaci folyamatokat vizsgálja, és úgy ábrázolja a gazdaságot (gyakran azért, hogy ezáltal védelmezze) mint az egyensúly fenntartásának automatikus mechanizmusát [...] A politikai gazdaságtan tudományának nagymérvű professzionalizálása, amely a gazdaság tanulmányozását szakmává tette [...] bizonyos mértékig függetlenítette is a gazdaságtani kutatást a burzsoázia közvetlen érdekeitől”. Lásd Oskar Lange: *Political Economy*. In *Economic Theory and Market Socialism: Selected Essays of Oskar Lange*. Ed.: Tadeusz Kowalik. Aldershot, Edward Elgar, 1994, 180–181.
- 2 Joan Robinson: Introduction. In Michał Kalecki: *Studies in the Theory of Business Cycles*. Oxford, Basil Blackwell, 1969.
- 3 John King: *A History of Post-Keynesian Economics Since 1936*. Cheltenham, Edward Elgar, 2002, 49–53.
- 4 Paul A. Baran et al.: *Problems of Economic Dynamics and Planning. Essays in Honour of Michał Kalecki*. Oxford, Pergamon Press, 1966.
- 5 Michał Kalecki: The Problem of Effective Demand with Tugan-Baranovskij and Rosa Luxemburg. In *Kalecki, Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy*. Cambridge, Cambridge University Press, 1971, 146–155.
- 6 Michał Kalecki – Tadeusz Kowalik: Observations on the ‘Crucial Reform’. In *Collected Works of Michał Kalecki*. Vol. II. *Capitalism: Economic Dynamics*. Ed.: Jerzy Osiatyński. Oxford, Clarendon Press, 1991.
- 7 Tadeusz Kowalik: *Róża Luksemburg. Teoria Akumulacji i Imperializmu*. Wrocław, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1971.
- 8 Natalia Gaşiorowska: Życie i działalność M. Koszutskiej. In *Pisma i przemówienia* tom. 1. 1912–1918. Red.: Maria Koszutska. Warszawa, Książka i Wiedza, 1961.
- 9 Róża Luksemburg: *Akumulacja kapitału. Przyczynek do ekonomicznego wyjaśnienia imperializmu*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1963. Magyarul: Rosa Luxemburg: *A tőkefelhalmozás. Adalékok az imperializmus gazdasági magyarázatához*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1979.
- 10 Természetesen Tugan-Baranovszkij elemzése ennél sokrétűbb volt. Szinte lopva, észrevétlenül ő vált a XX. századi politikai gazdaságtan egyik központi, jóllehet igen ellentmondásos figurájává. Ennek persze nem az volt az oka, hogy „megoldást” adott a tőkefelhalmozás elvont problémájára, hanem a brit bankválsággal kapcsolatos tanulmányai. Bár munkáját soha nem fordították le angolra, Tugan-Baranovszkij tanulmánya a konjunktúraciklusok értelmezésének kulcsszövegévé vált, és igen nagy hatással volt a monetáris konjunktúra olyan brit magyarázóira, mint például Keynes vagy Dennis Robertson.
- 11 Kowalik: i. m. 1971, 25.
- 12 Michał Kalecki: *Essays in the Theory of Economic Fluctuations*. London, George Allen and Unwin, 1939, 46.; *Collected Works of Michał Kalecki*. Vol.

- I. *Capitalism, Business Cycles and Full Employment*. Ed.: Jerzy Osiatyński. Oxford, Clarendon Press, 1990, 255.
- ¹³ Az „alulfogyasztás” terminusát különféle korszakokban más és más jelentésben használták. Schumpeter elképzelését követve, aki az effektív keresletről szóló, illetve „kiadáscsökkentő” elméleteket alulfogyasztási teóriáknak titulálta, sok marxista hajlamos volt bármiféle fogyasztáscsökkentést vagy -korlátozást alulfogyasztási teóriának tekinteni. Ez az általánosító megközelítés mindazonáltal hajlamos összekeverni az osztály értelmezését, illetve a kapitalizmusban tapasztalható tőkefelhalmozást. Vajon a munkások fogyasztanak-e túl keveset vagy a kapitalisták? Netán a kettő egyre megy? És ha az értékesítési nehézségek kapitalista beruházással (vagy tőkefelhalmozással) orvosolhatóak, akkor nem félrevezető-e, ha a beruházások elégtelenségének problémáját „alufinanszírozásnak” nevezzük? Lásd Joseph Schumpeter: *History of Economic Analysis*. New York, Oxford University Press, 1954, 740.; John Bellamy Foster: *The Theory of Monopoly Capitalism*. New York, Monthly Review Press, 1986, 75–76., 241.
- ¹⁴ Oskar Lange: The Rate of Interest and the Optimum Propensity to Consume. *Economica* 5, no. 17 (1938. február), 12–32.
- ¹⁵ Paul M. Sweezy: *The Theory of Capitalist Development*. Oxford, Oxford University Press, 1942, 171.
- ¹⁶ Sweezy: i. m. 1942. 171.; Luxemburg: i. m. 1979, 251. (Dalos György fordítása). Sweezy 1951-es recenziója Luxemburg könyvének angol fordításáról arra utal, hogy szerzőjük egészen az 1950-es évek végéig nem változtatott nézetein. Recenziójában Sweezy arról ír, hogy Luxemburg könyve „figyelemre méltó eredményekre jut [...] azon nagyszámú elemzési hiba dacára, amelyek teljesen ellehetetlenítik központi közgazdasági tézisét”. Luxemburg „a felhalmozás problémáját az »egyszerű újratermelés« premisszáival vizsgálja (amelybe a felhalmozás nem tartozik bele), majd a nem kapitalista környezet-hoz fordul, hogy az afféle deus ex machinaként húzza ki őt az így képződő sárból”. Lásd Paul M. Sweezy: *The Present as History*. New York, Monthly Review Press, 1953, 291–294.
- ¹⁷ Sweezy: i. m. 1942, 204.
- ¹⁸ Uo., 215.
- ¹⁹ Foster: i. m. 1986, 83–93.; Sweezy: i. m. 1953, 352–362.; Evsey Domar: *Essays in the Theory of Economic Growth*. New York, Oxford University Press, 1957, 109–128.
- ²⁰ Ezt az információt a John Bellamy Fosterrel folytatott levelezéséből nyertem.
- ²¹ Karl Marx: *A tőke*. I. kötet. Karl Marx és Friedrich Engels Művei, Budapest, 1986, 580.; Josef Steindl: *Maturity and Stagnation in American Capitalism*. Oxford, Basil Blackwell, 1952, 243–246.
- ²² Paul A. Baran és Paul M. Sweezy: *Monopoly Capital*. New York, Monthly Review Press, 1966, 4. fejezet. Az elemzés során egyetlenegyszer történik utalás arra, hogy a szerzők megváltoztatták nézeteiket, mégpedig egy lábjegyzetben, amely szerint ez az új kötet „annak jeleként is értelmezhető, hogy elégedetlenek voltunk saját korábbi munkáinkkal”. Mehnad Desai nyomán John King és Michael Howard is úgy látták, hogy Sweezy soha nem vonta vissza az alulfogyasztással kapcsolatos téziseit. Mindazonáltal Desai, King és Howard az alulfogyasztás jelentését kiterjesztik bármiféle aggregált kereslet hiányára a kapitalista gazdaságban. Lásd Michael Howard és John King:

A History of Marxian Economics. Vol. II. 1929–1990. London, Macmillan, 1992, 6. fejezet; és Meghnad Desai: Underconsumption. In *A Dictionary of Marxist Thought*. Ed.: Tom Bottomore. Oxford, Basil Blackwell, 1991. A keveredés oka, hogy Sweezy későbbi elmélete, amelyet Kaleckire alapoz, csupán Schumpeter második, „nem költsékesítő típusú” értelmében tartozik az alulfogyasztási teóriák közé, de ez Keynesre is igaz, és a mai terminológia szerint ezt egyáltalán nem is tekintjük alulfogyasztási értelmezésnek. (Valójában Sweezy eredeti elmélete is közelebb volt a „nem költsékesítő típusú” elemzéshez, mint az alulfogyasztási teóriák más változataihoz.) Lásd még fentebb a 13. jegyzetet.

²³ Michał Kalecki: The Problem of Effective Demand in Tugan-Baranovsky and Rosa Luxemburg <http://www.cfeps.org/ss2008/ss08r/sardoni/kalecki.pdf> (2014-06-27); Kalecki–Kowalik: i. m. 1991.

²⁴ Tadeusz Kowalik: Biography of Michał Kalecki. In Paul A. Baran et al.: *Problems of Economic Dynamics and Planning*; és Kowalik Luxemburg’s and Kalecki’s Theories and Visions of Capitalist Dynamics. In: *Rosa Luxemburg and the Critique of Political Economy*. Ed.: Riccardo Bellofiore. London, Routledge, 2009, 81–91. Az, hogy Kowalik Luxemburg-képére milyen befolyást gyakorolt Kalecki, látható a Kalecki- emlékkötetbe írt tanulmányában, amelynek címe: R. Luxemburg tőkefelhalmozás- és imperializmuselmélete (kísérleti verzió). „Kowalik úgy utal erre a szövegre könyvében, mint amely habilitációja alapvető téziseit tartalmazza (lásd a 14. jegyzetet a Bevezetés végén). Ám korábbi tanulmányában Kowalik egyszerűen csak annyit állít, hogy Kalecki feloldotta Luxemburg elemzésének problémáit, és a tanulmány maga sokkal inkább Lange Luxemburggal szembeni kritikáival foglalkozik. Mikor Kowalik könyve 1971-ben megjelent, már sokkal fontosabbnak tartotta Kaleckit mint kapcsolatot a Luxemburg, Tugan-Baranovszkij, Hilferding és mások képviselte marxista politikai gazdaságtan és a XX. század közepének keynesiánus politikai gazdaságtana között; Langét pedig csupán úgy értékelte, mint aki a realizáció problémáit tisztán monetáris problémának tekinti (lásd a 99. jegyzetet és a 4. fejezet végét).

²⁵ Oskar Lange: *Dzieła. Tom 8: Działalność naukowa i społeczna 1904–1965*. Red.: Helena Hagemeyer – Tadeusz Kowalik. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986; Tadeusz Kowalik: *Przedmowa*. [Előszó] In *Wybór Pism* [Válogatott levelek]. Red.: Helena Hagemeyer – Oskar Lange. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990.

(Fordította: Konok Péter)

(Eredeti megjelenés: Jan Toporowski: Tadeusz Kowalik and the Accumulation of Capital. *Monthly Review*, 64. évfolyam. 8. szám [2013. január].

<http://monthlyreview.org/2013/01/01/tadeusz-kowalik-and-the-accumulation-of-capital.>)